

Női élet, leánynevelés a XVI–XVIII. századi Magyarországon

Kéri Katalin

Women's Life, Girl's Education in Hungary in the 16-18th Centuries

Abstract

The study sums up the partial result of a wider research, which examines the history of women's and girl's life in the modern period. We survey and compare the content of those written and printed sources in Hungarian from the early modern period to the end of the Enlightenment, which are written about the everyday life, education and bringing up of women living in Hungary and Transylvania in that era.

The resources include pamphlet, original discourse, poems, collection of letters, funeral preaching, as well as articles and books about the way of living.

Many national researchers have done research on this topic, and beside the presentation of the primary resources we paid attention to the interpretation of their work and the enlargement of their data, too. Our studies showed that the Hungarian authors in the examined era knew well the important European written resources about women, the education of young women, and they focused on these translations, adaptations, and summed up their own experiences and opinion in their independent works.

Key words: the early modern period, the Enlightenment, history of girl's education, women's life, history of education

Kulcsszavak: kora újkor, Felvilágosodás kora, lánynevelés-történet, női élet, neveléstörténet

A tanulmányban – mely egy tágabb, az újkori lánynevelés és női művelődés történetével foglalkozó kutatás részeredményeit összegzi – a kora újkortól a felvilágosodás korának végéig tekintjük át, és vetjük össze azoknak a magyar nyelvű írott és nyomtatott forrásoknak a tartalmát, amelyek a korszakban Magyarországon és Erdélyben a nők mindennapjairól, neveltetésükről és nevelésről való elképzeléseikről születtek. A források között pamflet, önálló értekezés, költemény, levélgyűjtemény, halotti beszéd, prédikáció, újságcikk és életvezetési könyv egyaránt található. A tématerületet több hazai szerző kutatta már, az elsődleges források bemutatása mellett az ő munkáik értelmezésére, adataik bővítésére is figyelmet fordítottunk. Kutatásaink megmutatták, hogy a vizsgált korszakban a magyar szerzők jól ismerték a fontosabb európai, a nőkről, lányok neveléséről írott forrásokat, azokból kiindulva fordításokat, adaptációkat készítettek, illetve önálló munkákban is összefoglalták saját tapasztalataikat és véleményüket.

A kezdetek

A magyarországi lánynevelés és női művelődés tárgyalása nevelés- és művelődéstörténeti irodalmunkban a középkori évszázadoktól kezdődik. A hazai nőnevelés bemutatását többek között Pukánszky Béla (2006) és Kornis Gyula is a keresztény időkől indítja, bár az utóbbi szerző 1927-es művében a középkor előtti időkre is utalt, mikor megemlítette, hogy „a magyar asszony neve, a *feleség*, ősidőktől a nő megbecsülésére utal: a férfi és a nő voltaképp egy lény, melynek fele az asszony; közös az örömük, közös a bánatuk, ezeket megfélelik”. (Kornis 1927, II: 460–461) Magyarországon a keresztény állam megalakulása után több apácarend, a klarisszák, a ferencesek és a domonkosok zárdáiban is sok leány nevelkedett, a 14–16. században pedig a lovagi kultúra keretei között az előkelő lányok várakban, udvarházakban folyó nevelése is jellemző volt.

A magyar leánynevelés ügyének egyik legkorábbi hazai felkarolója, Pázmány Péter (1570–1637) a *Mint kell keresztényen leányt nevelni?* című prédikációját teljesen a leánynevelés kérdésének szentelte. Azt írta, hogy a fiúk nevelésétől eltérően a „leányok nevelésében nagy gondviseletlenség vagyon, mert csinyosgatás, ruhacifrázás, gangosan lépés, azaz kevélységre való tanítás minden nevelések”. (Pázmány 1906) Arisztotelészre utalva kiemelte, hogy az „országok böcsületes állapotja” a leánynevelésen múlik, egyrészt azért, mert a lakosság fele nő, másrészt pedig amiatt, mert a férfiak jó (erkölcsös) nevelése is az asszonyokon áll. A lányok erkölcsi nevelése mellett kiemelkedően fontosnak tartotta szellemük kiművelését is, és prédikációjában olyan nőket említett az ókori és középkori időkből, akik tudásuk tekintetében vetekedtek a férfakkal (Corinnát, Theanót, Diotimát és Aszpáziát). A tanulás szerinte azért is fontos, mert a megfelelő könyvek olvasgatása nemcsak nemesíti a leányokat, hanem megvédi őket a bűnös és hiábavaló dolgoktól (például a tánctól, a csevegéstől). Felemelte szavát a léha, erkölcstelen viselkedés ellen éppúgy, mint a divatozás, a cifrázkodás, az arcfestés ellen; eszménye a vallásos, szűzies, alázatos, művelt nő volt.

Női élet, mindennapok a kora újkorban

Tarnóc Márton újkori forrásokra hivatkozva egy tanulmányában úgy fogalmazott, hogy a klasszikus antikvitástól kezdve ismert felosztás szerint az emberi élet három szintéren zajlik, ezek közül az első, a *vita publica* alapvetően a férfiak tere (jóllehet, a királynők és fejedelemasszonyok, vagy az olyan, politikai szerepet is vállaló nemesasszonyok, mint például Zrínyi Ilona, Széchy Mária vagy Thurzó Györgyné Czobor Erzsébet természetesen itt is megjelentek), valamint a *vita privata* és a *vita religiosa*, vagyis a mindennapi és a vallásos szféra, ahol a női lét évezredek át zajlott és kiteljesedett, és ezek keretei között folyt évezredek át a lányok nevelése és a női művelődés (Tarnóc 1984, 9–10).

A középkori és kora újkori Magyarország és Erdély előkelő asszonyainak az életéről, a neveletésükről olvasási és művelődési szokásaikról, a háztartási elfoglaltságaikról, a ruhaviseletükről, az étkezési szokásaikról, a gyereknevelésről, a női viselkedésről a források közül leginkább a női levelezések adnak képet. Tarnóc Márton szerint a 16–18. századi magyar levélíró nőknek köszönhetjük „e három évszázad művelődéstörténeti forrásanyagának egyik igen értékes csoportját. Ezeket a leveleket semmi más nem pótolhatja: sem a történetírók, sem a költők művei, sem a számadáskönyvek, de még az oklevelek sem mutatják meg az egykori mindennapi életet a maga pillanatnyi valóságában oly gazdagon, mint a régi magyar asszonyok levelei” (Tarnóc 1984, 16). Ugyanakkor figyelembe kell vennünk azt a tényt is, amire többek között egy tanulmányában Gaál Izabella figyelmeztet: a 16. században ugyan sok nő kezdett tollforgatásba, ám a magánlevelezések megőrzésére akkoriban még gyakran nem fordítottak nagy gondot. Így fordulhatott elő, hogy például „Homonnai Drugeth Fruzsínáról tudjuk, hogy ő állította fel a vizsolyi könyvnyomtató műhelyt, ahol kinyomtatatták a Károlyi Gáspár-féle Bibliát, mely az első teljes magyar nyelvű bibliafordítás. Azonban a levelei elvesztek” (Gaál 2006).

1879-ben gyűjteményes kötetben (Deák) került kiadásra félezer, 1515 és 1709 között nők tollából született levél, amelyek fontos forrásalapot jelentenek a kutatáshoz. Az ebben a levelestárban található írások mind magyar nyelvűek, csak helyenként vannak latin szó- vagy mondatbetoldások bennük, és arra is találhatunk utalást, hogy egyedi esetekben (pl. jogi ügyletek bonyolításakor) a nők latinul tudó „deák” segítségét kérték. Számos levélből kitűnik, hogy édesanyának, feleségnek és háziasszonynak lenni: ez volt akkoriban a művelt nők igazi életcélja. Hasonlóan értékes a női élet, a lánynevelés vonatkozásában a közelmúltban megjelent, eredetileg még 1941-ben összeállított *Magyar leveleskönyv* című, kalandos sorsú, kétkötetes forrásgyűjtemény. (Balogh-Tóth 2001)

Kiemelkedően szépen vallott például anyai hivatásáról Sigér Anna, aki az alábbiakat írta fiának, Máriássy Andrásnak valamikor a 16. század végén: „Igazán mondhatom, hogy hív és édes anyai szívvel voltam ti hozzátok mind lelki s mind testi dolgotokban, mert soha sem életemet, sem egészségemet, sem fáradtságomat nem becsültem fel jobb az ti jótoknál, nagy igaz szívvel fáradtam érzétekbe feltartástokba s jóra való tanétástokba.” (Deák 1879, 2: 80) Több levélből is kitűnik, hogy a nők a saját édesanyjukat mennyire tisztelték, és tőle (aki nyilván valaha a nevelésüket végezte és irányította) még többgyermekes feleségként is kértek tanácsokat, például a főzés, az öltözködés, a gyereknevelés vagy a betegségek gyógyítása vonatkozásában. Forgách Zsuzsánna például 1600-ban írott leveleiben folyamatosan és következetesen „szerelmes aszszonyom anyám” megszólítással köszöntötte édesanyját, Soos Klárát. (Deák 1879, 2: 144–147) A levelek tükrözik az azokat író nők mélyen vallásos érzéseit is, és a helyes, erkölcsös viselkedésről vallott felfogásukat. Több forrásból kiderül

a házastársak közötti (meghitt) viszony néhány részlete is, és visszatérő elem volt a gyermekekről való gondoskodás, a miattuk való aggódás, a beteg vagy elhalt gyermek miatt érzett mérhetetlen fájdalom leírása.

A korszakban kontinens-szerte igen nagyarányú volt a gyermekhalandóság, ahogyan a szórványos adatok mutatják. Ritkaságszámba mennek az olyan, ezzel a témával kapcsolatos részletes adatsorokat tartalmazó források, mint például a Zimányi Vera és J. Újváry Zsuzsanna által feltárt, 17. század közepéről való, Batthyány I. Ádám három Vas megyei uradalmának népességadatait tartalmazó urbáriumok. 1636 és 1643 között ő ugyanis nem csupán jobbágysai teleknagyságát és állatait, hanem fiak és leányaik számát és életkorát is összeírta tiszttartóival. A kutatónők tanulmányukban az 1648. évi urbáriumkötetet választották ki elemzésre, amelyben 114 falu, illetve oppidum és oppidumrész 4316 jobbágycsaládjának 11 278 gyermekét (6226 fiút és 5052 leányt) találtak az adatok között. (Zimányi–Újváry 2002, 461–551) Az életkori bontást vizsgálva azonban világossá vált, hogy az egy éven aluli gyermekek száma az összeírásban igen csekély, ami a szerzők szerint csakis azzal magyarázható, hogy őket többnyire *nem írták össze*, hiszen a kor viszonyai közepette nagyon bizonytalan volt az életben maradásuk. (Zimányi–J. Újváry 2002, 467)¹ Az urbáriumok adatai láthatóvá tették azt is, hogy a lánygyermekek tizenéves koruk közepén hirtelen „megfogyatkoznak” (legkorábban a magyar, legkésőbb pedig a német nemzetiségűek), aminek valószínűleg korai házasságkötésük lehetett a legfőbb oka, ahogyan azt több néprajzi kutatás is megerősíti. (Zimányi–J. Újváry 2002, 476–477) (Ugyanezt támasztja alá pl. az a Bél Mátyás által közölt későbbi adat is, hogy a magyar lányok az 1730-as évek táján 13 éves koruk körül mentek férjhez; ahogy írta: „A hajadon, aki betöltötte 15. évét, már elvirárgottnak számít, s mint nőt nem becsülik, hacsak nem esetleg családjáért vagy vagyonáért. Annyira siet ezért a magyar lánya férjhez adásával, hogy a legnagyobb gondban és aggodalomban van, ha idejében nem gondoskodik férjről lányai számára. Minél fiatalabban lépnek házasságra a hajadonok, annál idősebbek a férjek.” [Bél 1984, 471–472])

Nem csupán a csecsemőkre és kisgyerekekre, hanem a várandós és szülő nőkre is nagy veszedelmek leselkedtek. (Deáky–Krász 2005, 20–24) A korszak egészségügyi körülményeit jól tükrözi, hogy tudunk olyan asszonyokról, aki gyermeküket várva a végrendeletüket is megírták, hiszen félték, hogy nem élik túl a szülést. Ismeretesek voltak olyan imádságok is, mint például a Szenci Molnár Albert (1574–1639) tollából, 1621-ből való *Terhes asszonyi állatnak imádsága* című írás, amelynek az alábbi sora jól kifejezi a szülés miatti aggódást:

1 A szerzők tanulmányukban Faragó Tamás Mária Terézia korabeli, 1777-ben elrendelt *Conscriptio Animarum* adatait elemző művéből idézik azt az akkori városi népességre vonatkozó adatsort, mely szerint a csecsemőhalandóság hazánkban 30–40% körül mozgott. Ez a 17. században is hasonló lehetett – felhasználva a becslésekhez a korabeli európai halálozási adatokat is (Faragó 1994, 89).

„Az mint énnékem az foganatra áldást és erőt adtál, azonképpen adj erőt és egészséget az igazán szülésnek teljes elvégzésére is, az én testemnek gyümölcsének örvendetes meglátására.” (Szenci Molnár 1976, 347)² A szerzőnek ez az imája a még 1620-ban Frankfurtban nyomtatni kezdett *Imádságos könyvecské*-jében jelent meg. Témánkhoz szorosan kapcsolódó, nőnevelés-történeti szempontból igen fontos adalék erről a könyvről, hogy azt szerzője két asszonynak, a nagyszombati Mezőszegedi Gáspárnénak és Krausz Jánosnénak ajánlotta. Egy 1620. szeptember 3-án Heidelbergben kelt, és Georg Rem jogtudósak Nürnbergbe küldött latin nyelvű levele az alábbi sort tartalmazza: „Az imádságokat két nemes asszonynak, Szegedi és Krausz feleségének címeztem. A praefatióban többek között megcáfolom azoknak a téves vélekedését, akik azt bizonygatják, hogy a nőknek káros a betűk ismerete.” (Idézi Vásárhelyi 1977, 276)

Amint a korszak művelt nemesasszonyai által írt levelekből kiderül, az akkori nők mindent megtettek gyermekeik, családjuk jólétének, kényelmének biztosításáért. Érdeklődtek a főzés, a gazdálkodás, a gyógyítás, a divat és a könyvek iránt, közülük többen is leveleikben arra kérték a férjüket (vagy édesanyjukat, barátnőjüket), hogy utazásaikról (illetve saját, távolabbi lakóhelyükről) küldjenek divatos ruhát, hímzészintát, cipőt, játékszert, esetleg valamilyen finom ételt vagy éppen gyógyszert a fiú- vagy leánygyermeknek. Lorántffy Zsuzsanna például 1621 márciusában azt írta férjének, az éppen távollévő Rákóczi Györgynek, hogy „Kd csináltasson Samulkának vagy két süvegcsét...” (Balogh–Tóth 2001, 1: 222) A veszélyek ellenére fontosnak tartották a gyerekszülést, a meddőséget pedig nagy szomorúságnak. A 17. század elején, 1634-ben fiának, Batthyány Ádámnak írt levelében például Lobkowitz-Poppel Éva a gyermek után hiába áhítozó menyé fogantatásához adott tanácsokat, kiemelten ajánlva számára a trencsényi gyógyvizet. Levelében az alábbi, nagy tapasztalatokat tükröző sorokat írta: „Édes Fiam én azt tanátlanám, hogy semmi uttal feöl ne vinnéd az doctorokhoz, mert az számtalan sok motskolódásokkal és sok orvosság bédásokkal annyira elvesztegetik és annyira hozzák dolgát, hogy osztán sohasem léssen gyermeke (...) Fiam, az szegény Anyámtul is azt hallottam, hogy az doctorok nem értenek annyira az aszonyi állatok között való nyavalyához, mint az asszony emberek...” (Balogh–Tóth 2001, 1: 242–243) Az idézet és a levél más részei itt is rávilágítanak arra, hogy milyen fontos szerepük volt az „asszonyi tudás” átörökítésében az édesanyáknak, és mellettük a női rokonoknak, ismerősöknek.

2 Egy apró adalék Szenci Molnár Albert nőképeinek formálódásához, olvasottságához: az Európát bejárt református lelkész biztosan ismerte Juan Luis Vives több művét, köztük annak a keresztény nő neveléséről szóló dialógusát. L. erről Tolnai Gábor: Molnár Albert személyisége. In *Szenci Molnár 1976*, 17.

Makkai László egy, a 17. századi magyar nőkről írott művében azt emelte ki, hogy a kora újkor időszaka volt az, amely először hozott jelentős változásokat a nők évszázadokon át megszokott életében, a források szerint ugyanis elindult a nők gazdasági önállósulása, mégpedig a városi piacokra árucikkeket szállító kofák, vagy az uradalmakban bérért dolgozó parasztasszonyok esetében, ami megteremtette a sokkal későbbi nőemancipáció korai alapjait. (Makkai 1961, 579–582)

Korai hazai források a nőkről és tanuláshoz való jogukról

Magyarországon és Erdélyben a kora újkorban korántsem keletkezett annyi írott mű a lányok neveléséről, a nők művelődési jogairól, mint Európa tőlünk nyugatabbra lévő országaiban. Ugyanakkor a ránk maradt gyér számú forrás bizonyítja, hogy a hazai szerzők között is voltak a lánynevelés problémája iránt fogékonyságot mutató szerzők. Sokan elsősorban Juan Luis Vives és Pázmány Péter vagy francia szerzők lánynevelési gondolataira támaszkodtak. A külföldi peregrinációkról hazatérő protestáns diákok a nők megítélése, nevelése és iskoláztatása vonatkozásában gyakran hazahozták magukkal a haladó szellemű németalföldi, német vagy angol szerzők gondolatait. Néhányan közülük itthon újszerűnek ható, a lányok tanuláshoz, a nők művelődéshez, tudományokhoz való jogát felvető írásműveket fogalmaztak meg. Ugyanakkor azt is ki kell emelnünk, hogy a *querelle des femmes* irodalomnak hazánkban is akadtak olyan darabjai, amelyek a nők ellen írott pamfletek vagy más műfajban közzétett mizogyn (nőgyűlölő) szövegek voltak.

A legkorábbi (még a kora újkor előtti) magyar nyelvű, nőkről szóló ismert művek³ közül való például Armbrust (Ormprust) Kristóf *Gonosz asszonyemberek* című, 1550-ben írott (énekelhető) műve. (Szabolcsi 1959, 129) Bogáti Fazekas Miklós 1577-ben Kolozsváron adta ki Plutharkosz nyomán írt *Szép Historia. Az tökéletes Asszony állatokról...* című munkáját. Ugyancsak ő írta az 1591-ben szintén Kolozsváron megjelent *Aspasia...* című művet.

Németh S. Katalin kiváló tanulmányban (1984, 50–68) foglalta össze több 17. századi és 18. század elején élt magyar szerző nőkről vallott gondolatait, ám ki kell emelnünk, hogy írásművének kevés visszhangja volt a nőtörténet és a lánynevelés történetének kutatói között. Így több nőtörténeti munkában továbbra is az szerepel, hogy a hazai nőmozgalom „első dokumentumai” a 18. század végén születtek, és magát a hazai „haladó” nőtörténet bemutatását is a legtöbb szerző innen kezdi.

3 A következő művek könyvészeti adatainak összegyűjtéséhez és pontosításához Szabó Károly: *Régi magyar könyvtár II-dik kötet. Az 1473-tól 1711-ig megjelent nem magyar nyelvű hazai nyomtatványok könyvészeti kézikönyve* [Budapest, MTA, 1885] művének digitálisan feldolgozott kötetit használtuk. <http://www.arcanum.hu/oszk/> (A letöltés ideje: 2014.12.27.)

1627-ben keletkezett, és 1653-ban Lócsén jelent meg a *Tükör, mely az asszonyoknak... irattatott* című, Balassi-strófában szerzett mű, amelynek szerzője Szabolcsi Bence szerint nem ismert (Szabolcsi 1959, 132), Borsa Gedeon viszont úgy gondolja, hogy a szerző Rákosi András lehetett. (Borsa 1984, 470–480) Ebben az asszonyokról készült oktató versben a szerző Simonides alapján tíz részben jellemezte a nők természetét. A költemény ötödik szakaszának szövege tulajdonképpen megadta az alaphangot mindahhoz a rágalomáradathoz, amit a költemény tartalmaz:

„Mert papiros az égh s’ az tengeri mélység ha mind ténta lehetne,
Melly csalárd az Asszony ugy ir Szent Ágoston hogy reá fel nem férne,
Ha ki tellyességgel fel-irhatná kézzel olly nagy csudát tehetne.”

(Komlovszki–Stoll 1976, 299)⁴

Régi művekre támaszkodva azt fejtegette, hogy a nőknek nagyon sok hibájuk van, piszkosak, lusták, falánkok, csalárdak, hazudósak, kikapósak, a vallásosságot is csak színlelik, a pap prédikációit nem értik. Korábbi évszázadok nők hibáit soroló műveihez hasonlóan az asszonyokat különböző állatokhoz, például a sertéshez, a kutyához, az oroszlánhoz, a szamárhoz, a kígyóhoz, a menyéthez és a sárkányhoz hasonlította.

Vele ellentétben a női nem egyik igen korai hazai védelmezője volt a század egyik kiemelkedő alakja, Kolosi Török István (1611–1652?) unitárius lelkész, költő. Életrajzírója, Versényi György ezt írta róla egy 1902-es tanulmányában: „Kolosi Török István költészetében legfeljebb s legbecsesebb, hogy ő e korban, mikor a nők gúnyolásában, támadásában lelik kedvöket, az asszonyok védelmére kel. Bátran, melegséggel, a meggyőződés erejével harczol érettök.” (Versényi 1902, 137) Török 1630-ban⁵ írta *Az asszonyi-nemnek nemességéről, méltóságáról és ditsiretiről valo rythmusok* című, 900 soros költeményét, amely „az tékozló fiú nótájára” (és a fentebb már említett Agrippa Nettesheim évszázaddal korábbi nővédő írásának hatására) íródott. Jánosi Béla egy 1883-as cikkében úgy találta, hogy a szerzőnek ez a verse a modern nőemancipáció híveinek fontos forrás lehet. (Jánosi 1883, 241–249) A költő név szerint Kemény Katának és Bethlen Ferencnek ajánlotta a művet, és rajtuk kívül „Az Tiszteletes Asszonyoknak

4 Az 1976-os, tanulmányunk elkészítéséhez használt kiadvány a költemény 1733-as nyomtatott változatát közli. Ugyanakkor a jegyzetekben a szerkesztők jelzik, hogy a művet előbb már Tótfalusi Kis Miklós is kiadta, egybekötve Felvinczy György *A jó gazdasszony dicsérete* című művével.

5 S. Németh Katalin említett tanulmányában (helytelenül) az 1645-ös év szerepel. (S. Németh 1984, 61) Kolosi Török István verse végén, a 224. szakaszban maga adja meg műve keletkezési dátumát: „Mikor az hat száz felett ezer el tölt volna, / Es harmintz azok után változva forgana, / Az virágzó lffiusag nékemis szolgálna, / Ez Verseket rendelem hírül hogy maradna.” L. Kolosi Török István: *Az asszonyi-nemnek nemességéről, méltóságáról és ditsiretiről valo rythmusok*. Kolozsvár, 1630. In: *Régi magyar költők tára XVII. század 4. Az unitáriusok költészete*. Sajtó alá rendezte Stoll Béla, Tarnócz Márton és Varga Imre, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967, 483. o.

Nagysagosoknak, Nemeseeknek, Városiaknak és minden rendbélieknek, valakik tiszta hirrel névvel és ditsiretes erköltsel fenyveskednek...” (Idézi Versényi 1902, 137–138) Ahogyan költeményéből kiderül, igazságtalanságnak tartotta, hogy az erkölcsös és kiváló nőkről nem maradnak fenn ismeretek, és hogy mindig csak a nőket gúnyoló írások születnek. 22 pontba szedte azt, hogy a női nem miért egyenlő a férfiúi nemmel, melyek között például az szerepel, hogy a nők szebbek; hogy a gyermekek szellemi tehetségüket anyjuktól öröklik; hogy a nők ékesszólók, tőlük tanul meg beszélni az emberi nem; hogy a nők könyörületesebbek és jobbak, mint a férfiak, és korát messze megelőzve kiemelte, hogy a nők tanulni, tanítani is képesek, sőt, még uralkodásra is termettek. Feltétlenül a női művelődési jogok egyik legkorábbi hazai szószólóját kell tisztelnünk ebben a költőben, aki monumentális versezetében például az alábbi szakaszt közölte:

„Ha meg engedve volna Aszszonyállatoknak,
Hogy közönséges helyen ökis tanítsanak,
Természet szerint arra haylandok volnának,
Hogy minden mesterséget hamar tanolnának.”

(Komlovszki–Stoll 1976, 480)

Kolosi Török István egy másik költeményében⁶ is szólt az asszonyi erényekről, a jó háziasszonyi viselkedés elemeiről, és határozottan kiállt a házasság mellett⁷. Egyértelműen és többször is utalt arra a versben, hogy a feleség okos legyen, mint például az alábbi sorokban is:

„Boldog az férfiú, ki csendes háznéppel.
Áldva vagyon Úrtól eszes feleséggel...”

(Idézi Versényi 1902, 146)

A 18. század első felében szintén több olyan hazai írásmű keletkezett, amelyek a korabeli nők életviteléről, művelődéséről, a lányok neveléséről szólnak. Mikes Kelemen *Törökországi levelek* című munkájában – miként több, a nőnevelés történetét bemutató szerző, például Kornis Gyula is említi (Kornis 1927, II:

6 Kolosi Török István: *Az edgyes életnek kedvetlen és káros voltáról, az társsal valóknak gyönyörűség-gel teljes hasznáról s az jó gazdaszszonyynak ditsiretiről íratott versek. „Az farizeus és fukar” éneke nótájára. Ezek mellé adatott az kakasról vött hasonlatosságban a papok tisztiről való ének is.* Kolozsvár, 1643.

7 Magyarországon sem volt előzmények nélkül való a 17. században a házaselet dicsőítése. Erről a témáról íródott többek között Tar Benedek *Házasságrul való dicséret* című, 1541-ben írt és 1593-ban kiadott műve, Batizi András *Házasságról való ének* című 1546-os munkája, egy névtelen szerző *Házasság éneki* című, 1548-ban keletkezett műve. Ezeket a műveket saját korukban dallammal adták elő. (Szabolcsi 1959, 129)

471–472) – két olyan írást is találhatunk, amelyekben a szerző e témáról fejtette ki gondolatait. A 27. és 62. levélben foglalkozott részletesen ezzel a kérdéskörrel. Az 1719. június 18-án írott levélben Mikes Kelemen dicsérte a „nénjét”, hogy az franciául tanul, és kifejtette, hogy milyen jó volna, ha más hazai leányokat is erre tanítanának, de – miként írta – gyakran még az írást-olvasást sem tartják elsajátítandónak a szülők, pedig ez a vallásos érzület kialakításához és a jó könyvek olvasásához, az otthonától távol lévő férjjel való levelezéshez is szükséges. Azt is tudta, milyen ellenvetésekkel élnének néhányan a lányok írás-tanítását illetően: „Erre azt felelik némely csufos, és rövid eszű anyák, hogy nem jó egy leánynak hogy írni tudgyon, azért hogy a szeretőinek ne irhasson. Oh! Mely okos beszédek ezek! Mint ha az írás okozná a roszt, és nem a rosz az írást...” (Mikes 1966, 40) Az 1725. június 11-én kelt 62. levélben a fiúk neveléséhez kapcsolódóan írt Mikes a lányokról is, mindkét nembelieknél kiemelve a nevelés fontosságát és a szülők felelősségét. Az alábbi gondolatokból kiderül, hogy a lányokra mint majdani édesanyákra és gyermekeik nevelőjére is tekintett, amikor nevelésükről írt: „A leányok neveltetésére. Ugy kel vigyázni, valamint a férfiakéra. de még többet mondok, és azt mondom, hogy jól oktatni a leányokat olyan szükséges, valamint a férfiakot, és az egyike, olyan hasznos az országnak, valamint a másika. hogy lehet a? nem igazé az édes néném, hogy egy jól nevelt, jól oktatot eszes leány, aszszonyá változván. A fiát mind jól tudgya nevelni, oktatni, és tanyítani, és aztot az ország szolgálattára alkalmasosá tenni...” (Mikes 1966, 109)

Gragger Róbert összevetette Mikesnek ezt a két, a franciás műveltség mellett hitet tevő levelét, és bizonyította, hogy a Franciaországot megjáró szerző gondolatain jól érződött Fénelon és Madame Maintenon hatása. Az elemző (mondatról mondatra összevetve a rodostói levelek sorait Fénelon gondolataival) úgy találta, hogy Mikes Kelemen – akárcsak II. Rákóczi Ferenc fejedelem – jól ismerte a francia író lánynevelésről írott munkáját, és a francia janzenista szerzővel egybecsengően érvelt a lánynevelés fontosságát, tartalmát illetően, és hozzá hasonlóan a kollégiumi fiúnevelés kritikáját is adta. (Gragger 1911, 709–710)

Csepregi Turkovics Ferenc (1700–1758) 1739-es halotti beszéde, amelyet gr. Teleki Ádámné br. Wesselényi Zsuzsánna temetésén mondott, több, a nők értelmi képességével, tanuláshoz való jogával és tanulásban, tudományok művelésében elért eredményeivel kapcsolatos, szintén a nőket támogató részletet tartalmaz. Turkovics feltette azt a korát kontinensszerte érdeklő kérdést, hogy „vallyon a' Prudentia és Fortitudo, az Okosság' és az erős Elme, Pálmáját megérdemli-é az Aszszony?” (Idézi Németh S. 1984, 63) Szerinte igen, hiszen munkabírásban, szorgalomban a nő gyakran túlszárnyalja a férfiakat is. Ám ahogyan Németh S. Katalin rámutatott az egyedülállóan érdekes forrásról írott elemzésében, a nők képzésével kapcsolatosan óvatosan fogalmazott a szerző: „És ámbár Aszszonyi Acadeimiát nem lehet fel-állítani, sem Doctori Sapkát

az asszonyok' fejekre tenni: nem engedvén-meg az Apostol, és épen illetlen 's éktelen dolognak tartván, hogy az Asszonyok Közönséges Gyülekezetekben szóljanak, és Tanítói Hivatalt viseljenek, mindazáltal Tiszte az Asszonyi-Nemnek az, hogy az Apostol' Arany Regulája szerint, tsendességben tanuljon minden alázatosságot." (Idézi Németh S. 1984, 63–64)

A 18. század azonban korántsem csupán efféle forrásokat hagyott hátra a nők megítélésével kapcsolatosan. Nőcsúfoló, szatirikus művet is említhetünk, például az 1783-ban Magyarországon megjelent *Meg-Mutatás, hogy az Asszonyi Személyek nem Emberek* című, név nélkül kiadott, más korábbi külföldi munkákhoz (leginkább Valens Acidalius fentebb már említett 1595-ös művéhez) hasonlító gúnyiratot, amely Fábri Anna szerint⁸ akár paródiának is felfogható, tehát lehetséges, hogy egyszerűen egy vitaalap kívánt lenni a női tulajdonságok, szerepek szélesebb körben való megtárgyalásához. (Fábri 1999, 14) Ez 16 oldalon, nyolc pontban foglalta össze, hogy a nők nem emberek, hanem állatok. 1785-ben Pesten megjelent (a női álnevet használó Ányos Pál tollából) a *B. Carberi Anna kís asszonynak kedvességéhez írt levele, mellyben meg mutattya, hogy az asszonyi személyek emberek* című, 31 lapos „válasz”⁹, amely pontról pontra cáfolta és nevetségessé tette a két évvel korábban keletkezett irományt.

Ócsai Éva (2005) elemzése szerint az 1783-as írásmű nyomán tehát vita rekedett, ahogyan erre az adott korban Csokonai Vitéz Mihály egyik szatirikus allegóriája, az 1795-ös *D[ebreceni] Magyar Psyche* is utal. Csokonai a mű *Utópia* című szakaszában azt írta, hogy „ott” az alábbi tudományos kérdést tűzték ki pályadíjért: Vajon az asszonyok emberek-e, vagy nem? Ehhez jegyzetben az alábbiakat fűzte hozzá, utalva a hazai vitára: „Ezt az utópiai újságot egy jó barátunk közölte velünk. Benne, amint látszik, van célozás azon nevezetes civódásra, mely itt ezelőtt egynehány esztendőkkal hazánkban is felfordult: Vajon az asszonyok, (azaz az embereknek fele része,) emberek-é, vagy nem? – Most legközelebb fog kijönni Bécsben Trattner betűivel ilyen matériájú könyv, mintegy nyolc vagy kilenc árkusban in 8vo. Németországba is jött ki legközelebb egy ilyen könyv, pro et contra, már negyedszer is kellett kiadni. Oly kapós az ilyen dibdabság!” (Csokonai 1795)

-
- 8 A művet említik más hazai kutatók is, például Németh S. Katalin: *Protestáns erdélyi irodalom a XVIII. század közepén (Bethlen Kata irodalmi környezete)* című, 1987-ben írott kandidátusi értekezése a 70. oldalon. Erre utal mások mellett Bartók István: *Vita a nők emberi voltáról*. In Szentmártoni Szabó Géza (szerk.): *Ámor, álom és mámor. A szerelem a régi magyar irodalomban és a szerelem ezredéves hazai kultúrtörténete*. Budapest, Universitas Kiadó, 2002, 153. o.
- 9 Megjegyzések: **1.** az írást kiadta Batsányi János is az általa összeállított *Ányos Pál összes munkái* című, Bécsben 1798-ban megjelent kötetben. **2.** Ányos Pál szerzőségének kérdésével (és bizonyításával) foglalkozik – a korábbi erről szóló irodalmakat is felsorolva és értékelve, összevetve az alábbi cikk: Wix Györgyné: *Ányos Pál nevében. Magyar Könyvszemle*, 1970. július-szeptember, 86. évf. 3. sz., 265. o.

Művelt asszonyok és neveltetésük emlékei

Az erdélyi és magyarországi művelt nagyasszonyok a kora újkorban ismereteiket nem iskolák falai között szerezték. Tarnóc Márton írásában úgy fogalmazott, hogy „a régi magyar asszonyok közül, a középkortól a 18. századig nem ismerünk egyet sem, aki rendszeres iskolai oktatásban részesült volna, s alkalma lett volna a klasszikus latin kultúra elsajátítására”. (Tarnóc 1984, 15) (Szerinte ez utóbbi tény éppen ahhoz járult hozzá, hogy a magyar művelt nők az anyanyelv letéteményesei lettek, leveleikben zömmel ezt használták.) Fontos kérdés a 16–17. századi magyar nemesasszonyok írás-olvasás tudásának kérdése is. Radvánszky Béla szerint ez nem volt körükben általánosan elterjedt, jóllehet a gondos nevelésben részesült lányokat többnyire már a kora újkorban is megtanították a betűvetésre, de az a főrangú nőknél elterjedté inkább csak a 17. századtól vált. (Radvánszky 1986, I: 155)¹⁰ Pázmány Péter ugyan a már említett, lánynevelésről készített prédikációjában „üdvösséges” dolognak ítélte azt, ha a leány olvasni tanul (hogy erkölcsös olvasmányokkal tölthesse idejét), kiemelte, hogy ezt a legtöbb kortársa nem így gondolta, mert féltek attól, hogy az olvasásból „gonoszt” tanul a lány, és olyasmiket ír, „amiket nem kellene”. (Pázmány 1906, 269) Ez egybevág azzal a forrással, amit Bél Mátyás írt az 1730-as évek körül tapasztalható magyarországi viszonyokról, műve gyermeknevelésről készített alfejezetében: „Csak kevesen küldik lányaikat olvasni tanulni, az írás elsajátítására meg egyet sem. Nem akarják ugyanis, hogy írástudás birtokában fiúkkal szerelmi levelezést folytassanak.” (Bél 1984, 174) A kutatónő Harsányi Ilona a 20. század elején írt bölcsészdoktori értekezésében így összegezte ezt a problémakört: „A főrangú hölgyek szűkebb köre minden időben megszerezte magának a korszerű műveltséget, de a nemesi és polgári nők széles rétegében nemcsak a középkor folyamán, hanem még a 16., 17. és 18. században is általános az írástudatlanság. Sokáig elterjedt volt az a felfogás is, hogy az írni-olvasni tudás árnyékot vet a nő erkölcsi jellemére.” (Harsányi 1935, 4; idézi Németh S. 1984, 53)

Bél Mátyás művének egy másik, *A lányok neveltetése* című alfejezetében azt fejtette ki, hogy nem lehet egységes nevelési módszerekkel találkozni a magyar lányok esetében, mert bár fő cél a lányok tisztességre, és nem fényűzésre való nevelése, ezt különböző családok, származásuknál, lakóhelyüknél fogva másként próbálják elérni. Említette például, hogy egyesek szinte ki sem engedik a házból a leányukat, mások meg éppenséggel magukkal viszik mindenféle ünnepségre, lakodalmakba és színdarab-előadásokra. Hangsúlyozta, hogy a leányok az édesanyjuk példáját követik, ezért az ő életfelfogása, viselkedése a meghatározó. Ebből a gondolatmenetből egyenesen következett, hogy Bél Mátyás a lánynevelésről írt összefoglalóját azzal zárta, hogy leírta, milyen is a jó anya, és hogyan veszi át példáját a leány: „Midőn lakodalomba vagy más ünnepségre viszik [*t.i. a lányt*], ahol táncolnak, anyját követi, s annyira rá szokott figyelmezní, hogy intése nélkül sem enni, sem inni, sem elindulni nem

¹⁰ A mű II. és III. kötete eredetileg 1879-ben, az I. 1896-ban jelent meg.

akar, legfőbb törvénynek tartja anyjának engedelmeskedni. S mivel anyja jól ért a háztartáshoz és szorgalmas, lányának is az lesz a fő gondja, hogy eleget tegyen szüleinek, fivéreinek és nővéreinek, a háznépnek, a jószágnak, az egész háztartás igényeinek.” (Bél 1984, 470)

A leányok nevelése tehát – társadalmi hovatartozástól függetlenül – leginkább az édesanyák feladata volt, eszménye pedig a háziasszonykodásra, gazdasszonyságra nevelés. A nemesi családok viszont gyakran alkalmaztak nevelőnőt is, sőt a levelezések szerint olykor más főrangú családhoz adták a lányt „udvarhölgynek”. Ha a kor – fentebb már említett – házassági adatait nézzük, hangsúlyoznunk kell, hogy a gyakran tízes éveik első felében férjhez adott magyar leányok nevelésére nem jutott túl sok év az akkori családokban, ezért annak lépéseit nyilvánvalóan jól át kellett gondolni egy odafigyelő édesanyának. Több olyan régi híres magyarországi nagyasszonyt említhetünk – például Frangepán Katalint, Lórántffy Zsuzsannát, Báthory Zsófiát, Zrínyi Ilonát, Petróczy Kata Szidóniát, Bethlen Katát, Dániel Polixénát, Jánoki Anna Máriát, Lobkovitz Poppel Évát, Svetkovics Katát, Károlyi Katát – akiknek a neveltetéséről, illetve – édesanyaként – a gyermeknevelési elképzeléseiről is maradt ránk adatok. (Windisch 1781, 488; Fejérpataky 1875, 487; Takáts 1925) Mindegyikről tudjuk, hogy magas műveltséggel rendelkeztek, könyveket olvastak és gyűjtöttek, tudományokkal és irodalommal foglalkoztak, és rajtuk kívül természetesen még mások is, bár Bod Péter 1766-ban kiadott *Magyar Athenas* című, az erdélyi és magyarországi tudósokat (köztük négy nőt is) bemutató művében azt olvashatjuk, hogy a tudós magyar asszonyok nem voltak nagy számban, mert azt írta, hogy más országokban „nem oly ritkák, mint a fekete hattyúk vagy a fejer csókák” (Bod 1982, 493), mint itthon.

Lorántffy Zsuzsanna (1600–1660) alakja például – főként Comenius és a sárospataki, valamint a kolozsvári, debreceni, nagyvárad, gyulafehérvári református főiskolák támogatása miatt – jól ismert a magyar neveléstörténetben, műveltségéről, a diákok és a református egyház javára tett támogatásairól több méltató munka született. Közismert, hogy 1621-ben törvényt hozott például arról, hogy a sárospataki kollégiumban nemesi és paraszti származású ifjak egyaránt tanulhassanak (Balogh 1995, 192–193), 1657-ben pedig főiskolát alapított a románoknak. A fejedelemszony nem csupán, mint egyháza és az iskolaügy lelkes, bőkezű és fáradhatatlan támogatója tűnt ki kortársai közül, hanem mint önálló teológiai művek szerzője is. Ő írta a *Szentléleknek származásáról* című művet¹¹, és szerkesztett egy vallásos szemelvénygyűjteményt¹². Férje, I. Rákóczi

11 Szinnyei József adatközlése szerint Vanoviczai János barát említi Lorántffy Zsuzsannának ezt a művét, amelyet az asszony 1658-ban Rómába magával vitt, ám nem maradt ránk a mű egy példánya sem. Szinnyei József i. m. <http://mek.oszk.hu/03600/03630/html/index.htm> (A letöltés ideje: 2014.11.20.)

12 *Moses es az Prophetak*, az az: Az igazi keresztyeni vallásnak negyven öt ágazatinak szent Írásbeli győzhetetlen biztosság-tétele. Mellyek nagy részént az Fejedelmi Meltosaggal tündöklő Erdélyi Fejedelem Asszonytul Lorantffi Susannatul másoknak jo példa adásával, az szent Írásnak gyakor olvasása között ki szedegettettenek, és az után megh bővítettvén, az idvességre ohajtozokhoz valo buzgóságbol közönségessé téttének, Luk. 16. 29. Vagyon Moesések és Prophetájok, hallgassák azokat. Fejervárott 1641.

György a halálos ágyán ezt vetette papírra a művelt, korát messze megelőzően modern gondolkodású asszonyról: „Bizonyoságot teszek Isten s az ő szent anygái előtt, mitől fogva az Úristen összehozott bennünket, se szebbet, se okosabbat, se gazdagabbat, se akármilyen dicséretreméltóbb személyt nálad kívül nem láttam.” (S. Szabó 1896, 23)¹³ Hozzá hasonlóan más magas műveltségű nőkről is maradtak ránk adatok. Árva Bethlen Kata író (1700–1759; életéről lásd Bethlen 1984; Szádeczky Kardos 1922)¹⁴ válogatott könyvtárát (Simon–Szabó 1997) rendezett be magának, és különösen nagy kedvét lelte az orvostudományi és fűvészeti munkák olvasgatásában. (Kőváry 1856, 209–210) Bod Péter is megemlékezett róla, kiemelve, hogy a „tudományokat szerető, nagy kegyességű, tudós úri asszony” volt. Természetesen nem ő volt az egyetlen olyan asszony, aki nő léte nagy és értő könyvgyűjtő volt a 18. században. Iktári Bethlen Zsuzsánna könyvtára volt a legteljesebb a korabeli Erdély női tékái közül, de sok értékes könyvvel pallérozta elméjét Bethlen Imréné, Korda Zsigmondné Nemes Júlia és mások is. (Deé Nagy 1997) A forrásokból sok esetben rekonstruálható, hogy a tudás, a könyvek szeretete, sőt a magánkönyvtárak állománya is anyáról leányra szállt, mint például Ráday Eszter (1716–1764) esetében, aki édesanyjától, Kajali Klárától örökölte a könyveit 1742-ben. Bod Péter *Smirnai Szent Polikárpus*¹⁵ című műve ajánlásában ez olvasható róla: „Fel-kerestette a’ Jó magyar Könyveket minden-féle Materiáról, nem kímélvén azoknak megszerzésektől sem fáradságát, sem költséget, s állított-fel egy ritka szép nagy Magyar Bibliotékát, hogy azokból a’ dolgokat ki-tanúlván, magát gyönyörkedtesse s másoknak használjon.” (Deé Nagy 1997) Nagy műveltségű asszony volt Bethlen Zsuzsánna nagynénje, Rhédei Zsigmond korán megözvegyült felesége, Wesselényi Kata (1735–1788) is, akiről halála után vált köztudottá, hogy milyen jeles könyvgyűjtő volt. (Deé Nagy 1997)

A 17–18. században több olyan művelt nő is kiemelhető a magyar nevelés- és művelődéstörténetből, akik eredeti, maradandó értéket képviselő verseket írtak, gyakran ábrázolva e műveikben női létük problémáit, félelmeiket és kifejezve isten-félelmüket. Közülük a legkiemelkedőbb a felvidéki Petrőczy Kata Szidónia (1662–1708) volt (S. Sárdi 1984, 28–49; Antalfy 1904)¹⁶, de a tollforgató hölgyek között volt még Széchy Mária, Vayné Zay Anna, Bercsényiné Csáky Krisztina, Eszterházy

13 <http://www.uni-miskolc.hu/~egyhtort/cikkek/gaalizabella.htm> - _ftn11

14 Árva Bethlen Kata nevében az „Árva” annyit tesz, hogy gyermekei és férje nélkül (árván) maradt özvegy. Erről, és az asszony levelezésének irodalomtörténeti jelentőségéről l. az alábbi írásokat: Szabó Gyula: Árváink. In Uő.: *Ostorod volt-e Rodosto?* Bukarest: 1991.; Fazekas Gergely Tamás: Az „árvaság” reprezentációja a kora újkorban: egy kulturális szerepminta értelmezési lehetőségei. In Bertha Zoltán – Ekler Andrea (szerk.): *Cselekvő irodalom. Írások a hatvanéves Görömbei András tiszteletére.* Budapest, magánkiadás, 2005, 99–115. o.

15 Bod Péter: *Smirnai Szent Polikárpus, avagy Sok keserves háborúságok között magok hivataljokat keresztyéni szorgalmatossággal kegyesen viselő erdélyi réformátus püspököknek historiájok / mellyet, ... egybe-szededetett F. Tsernátoni Bod Péter.* Nagy-enyed, 1766. A mű digitális változatát l. <http://oszkdk.oszk.hu/DRJ/724> (A letöltés ideje: 2014.11.20.)

16 A költőnő összes ránk maradt verse elektronikus változatban megtalálható az alábbi honlapon is: <http://mek.oszk.hu/01000/01015/01015.htm> (A letöltés ideje: 2014.11.20.)

Magdolna, Petrőczyné Révay Erzsébet és a csupán két költeményt ránk hagyó Erdődyne Rákóczi Erzsébet. Napjaink neves irodalomtörténésze, S. Sárdi Margit egy tanulmányában kiemelte, hogy „a nőköltők megjelenése a cseh Rettigová asszonytól az orosz Zinaida Gippiuszig mindenütt a polgári eszmények előretörését kíséri...” (S. Sárdi 1984, 28)¹⁷ Petrőczy Kata Szidónia – más művek mellett – a pietista német szerző, Arnd két művét fordította magyarra,¹⁸ és az egyik elején az alábbiakat írta, jól kifejezve kora nőikkel kapcsolatos gondolkodásmódját: „Tudom, lesznek olyanok, kik gyalázni s oltásolni fogják e kis munkámat, mert nintsen Ég alatt semmi, ami egyaránt tessék mindennek, annál is inkább, hogy asszony ember munkája: de nem bánom, tudván azt, hogy derék bölt tudós emberek munkájában is talált gántsot Mómus.” (Idézi S. Sárdi 1984, 39)

Feltétlenül említésre méltó a cseh származású, Batthyány Ferenc feleségként Magyarországra került, a neveléstörténetből Zrínyi Miklós nevelőjeként ismert (Takáts 1917) Lobkowitz-Poppel Éva (1585–90 k. – 1640), akinek – mint azt általunk már fentebb említett egyik levele is bizonyítja – kiemelkedő medicinális ismeretei voltak (Kincses 1993). Nőgyógyászati, csecsemőápolási, meddőséggel kapcsolatos és számos egyéb problémáikkal a kor hazai nemesi leveleikben hozzá fordultak, mint azt a hazai orvoslástörténet nagy összegzője, Magyar-Kossa Gyula (1865–1944) felidézte: „Tanultabb és keresettebb alig akadt nála abban a korban”, valamint „többen fordultak hozzá levélben, mint a leghíresebb bécsi orvosokhoz”. (Magyar-Kossa 1929) A báróné „Thurzó György nádorispánnak a pozsonyi országgyűlésre személyesen szállított orvosságokat. Zrínyi György lábára fekély-flastromot küldött, Pázmány Péter érsek hozzá fordult fulladás elleni medicináért”. (Szállási 1994, 532)

Az ő kortársa volt Teleki Ádámné Wesselényi Mária, aki egy spanyol jezsuita szerző, Sarasa Alfonso Antonio (1618–1667) eredetileg latin nyelven írott, *Ars semper gaudendi...* című művét fordította le németből, és dolgozta át (a pietizmus eszményei szerint). Erről a Benkő József-féle levelezésgyűjteményben ez áll: „*Artem semper gaudendi*, az az: A Keresztény embernek hogy kell minden

17 Az S. Sárdi tanulmányában jelzett két külföldi hölgy: a cseh szerzőnő, Magdalena Dobromila Rettigová (1785–1845) és Зинаида Николаевна Гиппиус (1869–1945) orosz szimbolista költő- és írónő.

18 A kereszt nehéz terhe alatt el-bágyatt sziveket élesztő jó illatú XII. Liliom. Mellyeket, a keseredett szivek vigasztalására, Arnd Jánosnak, a Luneburgumi Fejedelemségben való Püspöknek, az igaz kereszténységről Német nyelven kiadott könyvéből válogatott ki, és XII. Részekben foglalván azokhoz való imádságokkal együtt, Magyar nyelvre fordított az édes Férjéért való Szebeni méltatlan rabságában: és immár Isten kegyelméből megszabadulván, annak háladatos örök emlékezetire, és a kereszt viselő szenteknek lelki hasznokra, maga költségével kinyomtatott Gróf Petrőczy Kata Szidonia (Kolozsvár, 1705; a művet unokája, Dániel Polyxéna is kiadta 1764-ben, szintén Kolozsváron), és Jó illattal füstölgő Igaz Szív, Mellyet A Világ szeretetiben szunnyadozó sziveknek fel-serkentésekre, Arnd Jánosnak ... az igaz Kereszténységről Német nyelven kiadott Könyvéből válogatott ki, És Tizenkét Részekbe foglalván, azokban való Imádságokkal együtt Magyar nyelvre fordított, a Magyar Nemzet ellensége előtt való már negyedszeri bujdosásában Huszton, és a keresztényeknek lelki hasznokra, maga költségével ki is nyomtatott Gróf Petrőczy Kata Sz. Az Ezer hétszáz nyolczadik Eszt.-ben (Lőcse).

némű állapotjában örömmel, meg nyugodott szívvvel lenni. Ezt írta volt déákul egy *Sarassa* nevű spanyol in quarto. Azután contrahalta Windheim, Erlangi Theologiai Professor, és ki adta Németül in 8vo. Ebből fordította a Grófné.” (Szabó–Tarnai 1996, 128) A könyv *Szüntelen való örvendezésnek mestersége* címmel jelent meg 1784-ben Kolozsváron, előszava pedig még 1775-ben Kendilónán íródott. (Egyed 2009)

Ugyancsak a Benkő Józseftől ránk maradt levelek között szerepel az az adat is, hogy Bánfi Györgyné a *Veritatem Religionis Christianae, ex conversione Pauli Apostoli* című munkát fordította le németből. Erről a műről a levelezésben ez áll: „Ezt írta egy Litleton nevezetű tudós Anglus és Németre fordítattván, ebből a Német exemplárából fordította Magyarra az Asszony.” (Szabó–Tarnai 1986, 128) Bizonyos tehát, hogy több művelt magyar nő is fordított teológiai munkákat a 18. században, ami nem pusztán jó nyelvtudást, de a vallási kérdésekben való jártasságot és a külföldi irodalomban való tájékozottságot is feltételezett.

A 18. századi tudós asszonyok közül mások mellett kiemelkedett a gyógyítással foglalkozó Zay Anna (?–1733), akinek 1718-ban íródott *Herbárium* című munkája (Zay 1979)¹⁹ általa fordított szövegrészek mellett saját eredményeit is tartalmazta. II. Rákóczi Ferenc kuruc generálisának, Vay Ádámnak a felesége lengyel emigrációjuk idején írta meg füveskönyvét, amit eredeti források felhasználásával készített, és férje halála után hazatérve Magyarországra is magával hozott. Szinnyei József adatközlése szerint ez a kéziratos mű, és Zay Anna másik, *Nyomoruság oskolája* című munkája is megvolt 1849-ig Bethlen Zsuzsánna nagyenyedi könyvtárában. (Szinnyei é.n.)

Az említett hölgyek szinte mindegyikéről tudjuk azt is, hogy kiválóan értettek a gazdálkodáshoz, szép kertjeik, gyümölcsöseik voltak. Leánykorukban szőni, fonni, hímezni, varrni tanították őket, és ezt a tudást ők maguk is továbbadták. Ahogyan a fentebb idézett levelekből és egyéb forrásokból is kiderül, a hímzésmintákat, az öltéstechnikákat nagy becsben tartották. Ahogyan Tarnóc Márton írja, a 16–17. században például nagy divat volt az aranyszállal készített török varrás, amit fogoly török nőktől tanultak a magyar nők. (Tarnóc 1984, 14) Szerinte az is biztosra vehető, hogy számos művelt asszony és leány azokban a századokban foglalkozott képzőművészettel és értett a zenéléshez, ám az ezekre vonatkozó forrásadatok nagyon hiányosak. A 16–18. század között íródott *inventáriumokat* (leltárakat) említi, amelyek szép számmal felsorolnak hangszereket is, arra azonban természetesen nem utalnak, hogy melyiken játszottak nők. Az első női zeneszerző Koháry Mária grófnő volt, aki 1770–1780 között írta meg E-dúr zongoraszonátáját. (Tarnóc 1984, 18)²⁰

19 A 18. században keletkezett orvoslással foglalkozó könyvek, kéziratok és feldolgozásaik bibliográfiai adatait l. az alábbi oldalon: Sárdi Margit: *Gyógyító és háztartási receptek*. http://miti.freeblog.hu/archives/2008/10/03/Sardi_Margit_Gyogyito_es_haztartasi_receptek/ (A letöltés ideje: 2014.11.20.)

20 Koháry Mária művét 2000-ben Sopronban nagy sikerrel adták elő a Régi Zenei Napok program keretében. (Mikusi 2000, 22)

A legtöbb művelt hölgy esetében meghatározó jelentőségű volt a szülei, nagyszülei, illetve férjük nevelő, példamutató ereje, hatása a tudományok megismerésében, abban, hogy a lányok megszerették a könyveket és a tanulást magát. Nevelésük szinte minden esetben családi keretek között folyt. Báró Wesselényi Istvánné Dániel Polixéna (1720 v. 1721–1775) például a század egyik legképzettebb asszonya volt, a tudós Dániel István báró lánya, az író Petróczy Kata Szidónia unokája. A feljegyzések szerint – pl. Bod Péter *Magyar Athenasa* szerint (Bod 1982, 295) – már fiatal korában jól tudott görögül, és latinból fordításokat készített. (Kőváry 1856, 210) Leginkább Bénédict Pictet (1655–1724) svájci pap pietista erkölcsstanának magyar nyelvre ültetésével (Németh S. 1984, 54) vívta ki helyét a tudománytörténetben.²¹ Deáki Filep Pál (?–1779) református lelkész²², aki egy időben Wesselényi István és Dániel Polixéna gyermekeinek (pl. idősebb Wesselényi Miklósnak) a nevelője is volt (Kazinczy Ferenc 2008, 176), a Benkő József-féle levelezésben fennmaradt írásos feljegyzésben azt az adatot is közölte, hogy Polixéna készített egy művet a predesztinációról. (Szabó–Tarnai 1996, 128) Nagyanyjáról, akit ugyan személyesen nem ismerhetett, de próbált követni, Dániel Polixéna az alábbiakat írta egyik fordításának elején: „Nem volt az eleitől-fogva a’ Keresztyénségben újság, hogy az Aszszonyok a’ Tudományok és a’ Könyvek’ írása körül foglalatoskodjanak [...] tsak az én Bóldog Emlkezetü Nagy-Anyám is, Gróf Petrötzi Kata, Néhai Gróf Pekry Lörintz Urnak kedves Élete Párja’ a’ki vala, a’ mi Magyar Nemzetünk hasznára a’ Német Nyelvből Magyar Nyelre három jeles könyveket fordíta. [...] Szükség volt tehát énnékem ezen Bóldog Emlkezetü Édes Nagy-Anyámat-is követnem, a’ mennyire a’ nékem adatott Kegyelem engedte, ha többre nem érkezhetném-is, avagy tsak ezen egy Munkátskának Világosságra való botsátásával.”²³

A női törekvések első hazai szószólóját is tisztelhetjük Polixénában, hiszen – miként V. László Zsófia írta: „Korát messze megelőzve mondta ki a nők tanuláshoz, szellemi munkához való jogát anélkül, hogy megkérdőjelezte volna a hagyományos női szerepeket: a feleség, az anya és a háziasszony kötelességeit” (Idézi V. László 2008, 150) A források megőrizték, hogy a „Magyar Minerva” nem csupán művelt és tehetséges nő volt, hanem gyermekei neveltetése felett nagy gondot viselő édesanya is. Tizenkét gyermeke közül öt élte meg a felnőttkort, közülük Wesselényi Polixéna azonban még anyja halála előtt, 1764-ben elhunyt. Az öt búcsúztató versekből tudjuk, hogy kiváló nevelést kapott: „Az Deák Literaturában; az hat Classisokra osztatott Deák Nyelvbem; Geographiában; Historiában; Arithmeticában; például mások előtt lehető gyönyörűséges Kalli

21 A mű magyar adatai: *A keresztyén etikának summás veleje*. Kolozsvár, 1752.

22 Deáki Filep Pál, Deáki Filep József erdélyi református püspök fia 1767 és 1777 között volt Kolozsváron lelkész. Bár 1773-ban kinevezték Marosvásárhelyre teológia professzornak, ő nem ment oda, és ebben jelentős szerep jutott kolozsvári híveinek is, akik nem akarták elengedni. (Török 1896, 475–480)

23 Piktétus (Pictet) Benedek: *A’ keresztyén etikának summás-veleje... Deákból Magyarra fordítottott... Daniel Poliksena... által... Kolozsvár, 1752, 8–9. p.* (Idézi V. László 2008, 152)

gráphiában, Kéz írásban; ugy Német és Frantzia Nyelvekben; de mindenek felett; a' minden Tudományoknak Királynéjában a Theologiában, tellyes Sz. Írásban, Édes Úr Asszony Anyjának [...] Bölts Inspectiója alatt, olly perfectiora vitetett vala, hogy Ötet 4-dik Gratiának, és 10-dik Músának méltán nevezhetem.”²⁴ Lánytestérei, Mária, Zsuzsanna és Kata is hasonlóan kiváló, sokoldalú nevelést kaptak a szülői házban, és valószínűleg a fiú, Miklós nevelését irányító Cornides Dániel, majd távozása után Deáki Filep Pál is foglalkozott velük. (idézi V. László 2008, 156)

A lánynevelésben, a női élet mindennapjaiban is jó segítséget nyújtottak azok az életvezetési tanácsadó könyvek, amelyek (többnyire külföldi művek fordításaként) a 18. századi Magyarországon megjelentek. (László 2007, 227–245) Ezek is bizonyítják azt a tényt, amit Bod Péter megemlített a Lorántffy Zsuzsannáról írott életrajzi ismertetésében: ebben az időszakban nőtt az olvasni tudó nők száma. „Panaszolt nemrégén is egy erdélyi író azon, hogy a mi földünk sok olyan asszonyokat nevel, akik félretévén az orsót, guzsalyat, a Sz. Írás olvasásán töltik az időt; melyet szájokban forgatván bátron megtámadják még a theológiában tudós embereket is.” (Bod 1982, 362) Az olvasni tudó nőkre vonatkozó adatok találhatóak még Bod Péter leveleiben is, olyan asszonyok nevei, akik beszerzendő könyvek listáját és könyvvásárlásra fordítandó pénzt adtak neki és más papoknak. „A méltóságos gróf asszony, Teleki Jósefné assz. őnagysága a nyáron is egynehány felé, magam is jelen levén akkor őnagyságánál, adott papoknak lajstromot, hogy micsoda könyveket vennének meg, ha előakadnának, nézvéen abban nagyrészt a Méltóságos Úrra is.” (Bod 1982, 469) Ugyanakkor az is kiderül egyik, idősebb Teleki Ádámnak írt, a gróf fiának a nősülését sürgető leveléből, hogy jó feleségnek inkább a házias, mint a tudományokkal foglalkozó nőt tartotta: „Tudja Nagyságod jól a maga példájából is, hogy az méltóságos Teleki familiában való úrfiak véteknék tartották ifjú korokban meg nem házasulni és az ő ifjúságoknak feleségekkel nem vigadni. Ne engedje Nagyságd, hogy ezek az Párisban tanult, párisi Minervákat, belgyiomi Diánákat, bécsi Pallásokat szemlélt ifjú urak új haeresist hozzanak bé a méltóságos familiában, hanem ha magok Ulissések voltak, már telepedjenek egy-egy drága Penelope mellé, még pedig hamar.” (Bod 1982, 483–484)

Jóllehet a Németh S. Katalin által idézett, Csepregi Turkovics Ferenc (1700–1758) által tartott, barokkos túlzásoktól sem mentes halotti beszédben a lelkezés úgy fogalmazott, hogy „könnyebb a' Menny' bółtozatján fénylő Éjjeli Fáklyákat, mint az Asszonyi-Nemnek a' tudós Világ' Egét ékesgető Tsillagait, kerek számban előadni: nem lévén a' Tudományoknak olly Részei, mellyeket az Asszonyi-Nem ditséretesen el-nem járt vólna” (Németh S. 1984, 61), a 18. század végéig

24 Huszti György: Koporsóban égő szövetneke... Vesselényi Polyxéna... Kemény Simon... Hites párja.... In *drága virtusokból épült örök emlékezetnek oszlopa, Mellyet... Vesselényi Polyxéna ifju úr asszony ő nagyságának... feleségéhez valo... hűségének jeléül emelt... Kemény Simon. Kolozsvár, 1765.* (Idézi V. László 2008, 157)

hazánkban és külföldön is inkább ritkaság, semmint mindennapos jelenség volt a tudományokkal foglalkozó, elismert eredményeket felmutató asszonyok alakja.

A kutatás eredményeinek összefoglalása

Összegzésképpen megállapíthatjuk, hogy az előzetesen vártnál, illetve a másodlagos szakirodalmakból fellelhető adatoknál nagyobb számú, hazai, a női étellel, művelődéssel, lányneveléssel kapcsolatos elsődleges forrást és forrásrészletet lehet feltárni a kora újkortól a 18. század végéig. Ezek műfajukat, tartalmukat, terjedelmüket tekintve rendkívül sokfélék: pamflet, önálló értekezés, költemény, levélgyűjtemény, halotti beszéd, prédikáció, újságcikk és életvezetési könyv egyaránt található közöttük.

Magyarországon és Erdélyben az újkorban bizonyíthatóan számos külföldi szerző nőellenes és nővédő írása volt ismert hazai íróink körében. Ahogyan recepciótörténeti vizsgálódásaink mutatják, a magyar szerzők egy része külföldi utazásai során jutott efféle forrásokhoz, például mint peregrinus diák. Másrészt több európai mű került honi könyvtárainkba, ahogyan ezt a leltárak, könyvkereskedői feljegyzések, magánlevelezések és más források bizonyítják. Fontosnak tartjuk kiemelni, hogy már a 17. században voltak olyan magyar szerzők, például Kolosi Török István unitárius lelkész, akik megfogalmazták a nők tanuláshoz, művelődéshez való jogát, és azt az ugyancsak „modernnek” számító gondolatot, hogy a férfiak és nők közötti különbségeket éppen a neveltetésük eltérései okozzák.

A felvilágosodás századában Magyarországon is jellemző volt, hogy – különösen a 18. század második felében, a nyugati államokhoz képest bizonyos fáziskéséssel – megszorodtak a nőkről, jogaikról, értelmi képességeikről, tanulási, művelődési jogaikról szóló írásművek. Ezek több esetben valamely európai mű *fordításaként* vagy *adaptációjaként* keletkeztek, illetve kimutatható, hogy szerzőjük ismert a témáról szóló külföldi munkákat, mint például Mikes Kelemen, Faludi Ferenc, Szerencsi Nagy István, Bessenyei György, Andrád Sámuel, Kazinczy Ferenc. Korabeli szerzőink olvasottságát, széleskörű tájékozottságát, nyelvtudását, történelmi, teológiai, filozófiai, költészettani és egyéb ismereteit egyaránt tükrözi az a tény, hogy olvasták, használták, fordították vagy újraírták Fénelon, Halifax, Darrell, Campe, Rousseau, Paul Janet, Martin Aimé és más külföldi szerzők lánynevelési tárgyú írásait.

Jellemző, hogy – szemben a nyugati országokban keletkezett újkori művek esetében látható nagyszámú női alkotóval – Magyarországon jó ideig *alig tűnnek fel a nők* a saját nemük reprezentációját megvalósító művek szerzőiként, a hazai forrásokban közvetített nőkép ezért évszázadokon át alapvetően a férfiak által kreált. A 17–18. század tollforgató magyar nemesasszonyai is csak ritkán – és inkább személyes hangvételű költeményeikben vagy magánleveleikben –

közöltek olyan gondolatokat, amely *általánosságban* a női nemről szólt, illetve e források a nők várandósságának, neveltetésének, gyermeknevelési, művelődési szokásainak, erkölcsi tanításainak jellemzőit örökítették meg.

A hazai forrásanyag – kiegészítve más európai országok adott korszakban született, a nőkről, lánynevelésről írott kútfőinek elemzésével – jelentősen bővítheti nevelés- és művelődéstörténeti ismereteinket, és jó kiindulási alap lehet összevető, kvalitatív típusú elemzésekhez.

Irodalom

A kereszt nehéz terhe alatt el-bágyatt sziveket élesztő jó illatú XII. Liliom. Mellyeket, a keseredett szivek vigasztalására, Arnd Jánosnak, a Luneburgumi Fejedelemségben való Püspöknek, az igaz keresztyénségről Német nyelven kiadott könyvéből válogatott ki, és XII. Részekben foglalván azokhoz való imádságokkal együtt, Magyar nyelvre fordított az édes Férjéért való Szebeni méltatlan rabságában: és immár Isten kegyelméből megszabadulván, annak háladatos örök emlékezetire, és a kereszt viselő szenteknek lelki hasznokra, maga költségével kinyomtatott Gróf Petrőczy Kata Szidonia. Kolozsvár, 1705.

A keresztyén etikának summás velleje. Kolozsvár, 1752.

Antalffy Endre (1904): *Petrőczy Katalin Szidónia élete és munkái. 1664–1708.* Budapest: Luther-társaság. Elektronikus változat: <http://mek.oszk.hu/01000/01015/01015.htm> (A letöltés ideje: 2014.11.20.)

Az udvari és nemesi rokokó kultúra. In: *A magyar irodalom története.* <http://mek.niif.hu/02200/02228/html/02/354.html> (A letöltés ideje: 2014.11.20.)

Balogh József – Tóth László szerk. (2001): *Magyar leveleskönyv I–II.* Kiadja: H. Balázs Éva. Budapest: Corvina Kiadó.

Balogh Judit (1995): *Ama kegyelemnek mennyei harmatja. A 17. századi magyar puritanizmus irodalmából.* Budapest–Cluj: Harmat – Koinónia.

Bartók István (2002): Vita a nők emberi voltáról. In *Ámor, álom és mámor. A szerelem a régi magyar irodalomban és a szerelem ezredéves hazai kultúrtörténete.* Szerk.: Szentmártoni Szabó Géza. Budapest: Universitas Kiadó, 153–164. p.

Bellaagh Aladár szerk. (1906): *Pázmány Péter válogatott munkái.* Budapest: Lampel R. Könyvkereskedés. /Remekírók képes könyvtára, szerk.: Radó Antal/

Bethlen Kata (1984): *Önéletírása.* Sajtó alá rend., utószó: Bitskey István. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó. /Olcsó Könyvtár sorozat/

Bél Mátyás (1984): *Magyarország népének élete 1730 táján.* Vál., sajtó alá rendezte és a bevezető tanulmányt írta, fordította: Wellmann Imre. Budapest: Gondolat. /Történetírók tára, sorozatszerkesztő: Glatz Ferenc/

Bod Péter (1982): *Magyar Athenas.* Budapest: Magvető Könyvkiadó.

Bod Péter (1766): *Smirnai Szent Polikárpus, avagy Sok keserves háborúságok között magok hivataljokat keresztyéni szorgalmatossággal kegyesen viselő erdélyi réformátus püspököknek historiájok / melyet, ... egybe-szededetett F. Tsernátoni Bod Péter*. Nagy-enyed. (A mű digitális változata: <http://oszkdk.oszk.hu/DRJ/724> . A letöltés ideje: 2014.11.20.)

Bogáti Fazekas Miklós (1591): *Aspasia Aszszony Dolga és az io erkölcsű Aszszonyoknak Tüköre. Az Lucretia notayára*. Nyomtatott Colosuárat az ő Várban. 1591. Esztendőben.

Bogáti Fazekas Miklós (1577): *Szep Historia. Az tökelletes Aszszony állapotokról, mely az Plutarhusból fordítatot Magyar nyelwre*. Ad notam. Gongya közzül egy fő gongya embernecc. Nyomtatott Colosvárat 1.5.7.7. Esztendőben.

Borsa Gedeon (1984): Adalékok a „Tükör” című asszonycsúfoló vershez. *Irodalomtörténeti Közlemények* 4, 470–480. p.

Csokonai Vitéz Mihály (1795): *D[ebreceni] Magyar Psyche*. A poétai és lakadalmi felség kegyelmével. Indult Páfusból. Pénteken (die Veneris) Kisasszony havának 23-ikán 1795. In: Csokonai Vitéz Mihály összes költeményei. <http://vmek.oszk.hu/00600/00636/html/vs179501.htm#r01> (A letöltés ideje: 2015.01.18.)

Deák Farkas közli (1879): Magyar Leveles Tár II. kötet: *Magyar hölgyek levelei (499 darab) 1515–1709*. Budapest: MTA Történeti Bizottmánya.

Deáky Zita – Krász Lilla (2005): A várandós nő. Félelmek és tiltások a kora újkori Magyarországon. *História* 9, 20–24. p.

Deé Nagy Anikó (1997): Könyvgyűjtő asszonyok a XVIII. században. In *Bethlen Kata könyvtárának rekonstrukciója*. Szerk.: Simon Melinda – Szabó Ágnes. Szeged: Scriptorum, 1997. <http://mek.niif.hu/03100/03148/html/bethlen13.htm> (letöltve: 2015.02.07.)

Egyed Emese (2009): Ubi sunt? Lóna tündöklése. *Korunk*, október <http://www.korunk.org/?q=node/8&ev=2009&honap=10&cikk=11066> (letöltve: 2014.11.20.)

Fábrí Anna szerk. (1999): *A nő és hivatása. Szemelvények a magyarországi nőkérdés történetéből 1777–1865*. Budapest, Kortárs Kiadó.

Faragó Tamás (1994): A házasságkötés kalendárium. Adalékok a magyar társadalom időszemléletének változásához. In *Város és társadalom a XVI–XVII. században*. Bessenyei József – Fazekas Csaba szerk. Miskolc: Pro Historia Hungariae Superioris Alapítvány / Studia Miskolciensia 1./

Fazekas Gergely Tamás (2005): Az „árvaság” reprezentációja a kora újkorban: egy kulturális szerepminta értelmezési lehetőségei. In: *Cselekvő irodalom. Írások a hatvanéves Görömbei András tiszteletére*. Szerk.: Bertha Zoltán – Ekler Andrea. Budapest: Magánkiadás, 2005. 99–115. p.

Fejérpataky László (1875): Magyar tudósok és írók. *Magyarország és a Nagyvilág*. 487. p.

Gaál Izabella (2006): A nők szerepe a reformáció terjesztésében Magyarországon, különös tekintettel Debrecen városára. *Egyháztörténeti Szemle*, 7/1. <http://www.uni-miskolc.hu/~egyhtort/cikkek/tartalom13.htm> (letöltve: 2014.12.25.)

Gragger Róbert (1911): Mikes forrásaihoz. *Egyetemes Philológiai Közlöny*, Budapest, 709–710. p.

Harsányi Ilona (1935): A XVII. és XVIII. század magyar költőnői. (Bölcsészdoktori értekezés) Budapest: Hollósy János könyvnyomtató műhelye.

Jánosi Béla (1883): Kolosi Török István magyar verselő a XVII. sz.-ban. *Figyelő* 14, 241–249. p.

Kazinczy Ferenc (2008): *Erdélyi levelek*. Szerk., szöveget gondozta, jegyzeteket és az utószót írta: Kováts Dániel. Budapest: Eötvös Kiadó.

Kincses Katalin kiad. (1993): *„Im küttem én orvosságot” Lobkowitz Poppel Éva levelezése 1622–1640*. Budapest: ELTE Középkori és Kora újkor Tanszék.

Kolosi Török István (1967): Az aszszonyi-nemnek nemességéről, méltóságáról és ditsiretiről való rythmusok. Kolozsvár, 1630. In *Régi magyar költők tára XVII. század 4. Az unitáriusok költészete*. Sajtó alá rendezte: Stoll Béla, Tarnócz Márton és Varga Imre. Budapest: Akadémiai Kiadó. 483. p.

Kolosi Török István (1643): *Az edgyes életnek kedvetlen és káros voltáról, az társsal valónak gyönyörűséggel teljes hasznáról s az jó gazdaszszonyinak ditsiretiről íratott versek. „Az farizeus és fukar” éneke nótájára. Ezek mellé adatott az kakasról vött hasonlatosságban a papok tisztiről való ének is*. Kolozsvár

Komlószi Tibor és Stoll Béla sajtó alá rendezte (1976): *Régi Magyar Költők Tára. Bethlen Gábor és kora*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Kornis Gyula (1927): *A magyar művelődés eszményei 1777–1848*. 2. k. Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.

Kőváry László (1856): Erdély nevezetesebb asszonyai II./IV. Bárány Dániel Polixena. *Család könyve*, Pest, II. évf. 210. p.

Kőváry László (1856): Erdély nevezetesebb asszonyai II./IV. Gróf Bethlen Kata. *Család könyve*, Pest, p. II. évf. 209–210. p.

László Zsófia (2007): „Aszszony-népnek meg-kivántató tudomány”. Női életvezetési tanácsadókönyvek a 18. századi Magyarországon. In *A nők világa. Művelődés- és társadalomtörténeti tanulmányok*. Szerk.: Fábri Anna – Várkonyi Gábor. Budapest: Argumentum. 227–245. p.

V. László Zsófia (2008): Daniel Polixéna, a „Magyar Minerva”. Egy 18. századi nemesasszony élete és példája a halotti beszédek tükrében. *Sic Itur ad Astra* 58. szám, 149–175. p.

Magyary-Kossa Gyula (1929): *Magyar orvosiemlékek. Értekezések a magyar orvostörténelem köréből*. I. köt. Budapest: Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat.

Makkai László (1961): A magyar nő a XVII. században. *Élet és tudomány*, május 7. 579–582. p.

Meg-Mutatás, hogy az Aszszonyi Személyek nem Emberek. Az Írásból, és a józan Okoskodásból nap-fényre hozatott. 1783.

Mikes Kelemen (1966): *Törökországi levelek és misszilis levelek*. Sajtó alá rendezte: Hopp Lajos. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Mikusi Balázs (2000): Egy szűk esztendő. *Muzsika*, augusztus, 43/8. 22. p.

Moses es az Prophetak, az az: Az igazi keresztyeni vallásnak negyven öt ágazatának szent Irásbeli győzhetetlen biztonságh-tétele. Mellyek nagy részént az Fejedelmi Meltosaggal tündöklő Erdélyi Fejedelem Aszszonytul Lorantffi Susannatul másoknak jo példa adásával, az szent Irásnak gyakor olvasása között ki szedegettettenek, és az után megh bővítettvén, az idvességre ohajtozokhoz valo buzgoságbol közönségessé téttenek, Luk. 16. 29. Vagyon Moesesek és Prophetájok, hallgassák azokat. Fejervárott 1641.

Németh S. Katalin (1984): „Az asszonyi tudós világról”. Vélekedések a XVIII. század közepe-n In: *A nő az irodalomban*. Zalaegerszeg: Zala Megyei Könyvtár. 50–68. p.

Ócsai Éva (2005): Janus két arca. (Csokonai és az őt olvasó Weöres Sándor) *Forrás*, 37/10. <http://www.forrasfolyoirat.hu/0510/ocsai.html> (letöltve: 2015.01.18.)

Pukánszky Béla (2006): *A nőnevelés évezredei*. Budapest: Gondolat Kiadó.

Radvánszky Béla (1986): *Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században*. I. Budapest: Helikon.

Rákosi András (1653): *Tükör, melly az Aszszonyoknak görög Simonides Irasabol az Caeta szigetében régen lakó Aszszonyokról iratatott*. Lőcse: Brewer Nyomda.

S. Sárdi Margit (1984): Petróczy Kata Szidónia és a pietista nőeszmény. In *A nő az irodalomban*. Zalaegerszeg: Zala Megyei Könyvtár, 28–49. p.

Sárdi Margit: *Gyógyító és háztartási receptek*. http://miti.freeblog.hu/archives/2008/10/03/Sardi_Margit_Gyogyito_es_haztartasi_receptek/ (A letöltés ideje: 2014.11.20.)

Simon Melinda – Szabó Ágnes szerk. (1997): *Bethlen Kata könyvtárának rekonstrukciója*. Szeged: Scriptum.

Szabó György – Tarnai Andor kiad. (1986): *Benkő József levelezése*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete.

Szabó Gyula (1991): Árvaink. In: *Ostorod volt-e Rodosto?* Szerk.: Szabó Gyula. Bukarest.

S. Szabó József (1896): *A Lórántffyak. Történeti rajz*. Budapest.

Szabó Károly (1885): *Régi magyar könyvtár II-dik kötet. Az 1473-tól 1711-ig megjelent nem magyar nyelvű hazai nyomtatványok könyvészeti kézikönyve*. Budapest: MTA. <http://www.arcanum.hu/oszk/> (letöltve: 2014.12.27.)

Szabolcsi Bence (1959): A históriás ének és rokonai (1460–1640) In *Uő: A magyar zene évszázadai. Tanulmányok a középkortól a XVII. századig*. Sajtó alá rendezte: Bónis Ferenc. Budapest: Zeneműkiadó Vállalat.

Szádeczky Kardos Lajos kiad., bevez. (1922): *Széki gróf Teleki József özvegye Bethleni Bethlen Kata grófnő írásai és levelezése 1700–1759*. I–II. Budapest.

Szállási Árpád (1994): A Batthyány család orvostörténeti szerepe. *Orvosi Hetilap*, 135/10. 532. p.

Szenci Molnár Albert (1976): Terhes asszonyi állatnak imádsága. (Imádságos könyvecske, 1621) In *Szenci Molnár Albert válogatott művei*. Tolnai Gábor irányításával sajtó alá rendezte: Vásárhelyi Judit. Budapest: Magvető Kiadó. 347. p.

Szinnyei József (1891–1914): *Magyar írók élete és munkái*. 1–14. kötet, Budapest: Hornyánszky Viktor Akadémiai Könyvkereskedése. Elektronikus változat: <http://mek.oszk.hu/03600/03630/html/index.htm> (letöltve: 2014.11.20.)

Takáts Sándor (1925): *Magyar nagyasszonyok*. Budapest: Genius.

Takáts Sándor (1917): *Zrínyi Miklós nevelőanyja*. Budapest: Franklin.

Tarnóc Márton (1984): Régi magyar asszonyok – régi magyar műveltség. In *A nő az irodalomban*. Zalaegerszeg: Zala Megyei Könyvtár, 8–27. p.

Török István (1896): Deáki Filep Pál életrajzához. *Erdélyi Múzeum* 13/10, 475–480. p.

Vásárhelyi Judit (1977): Adalék Molnár Albert Imádságos könyvének nyomtatásához. *Magyar Könyvszemle* 93/3, 275–278. p.

Versényi György (1902): Kolosi Török István. *Erdélyi Múzeum* 19/3, 131–148. p. http://epa.oszk.hu/00900/00979/00310/pdf/EM-1902_19_03_131-148.pdf (letöltve: 2015.03.01.)

Windisch (1781): Von der Gelehrsamkeit des ungarischen Frauenzimmers. *Ungarisches Magazin*, I. Pressburg. 488.p.

Wix Györgyné (1970): Ányos Pál nevében. *Magyar Könyvszemle*, július-szeptember, 86/3. 265. p.

Zay Anna (1979): *Herbárium*. Nyíregyháza: kiad. Fazekas Árpád.

Zimányi Vera – J. Újváry Zsuzsanna (2002): „Mindenik jobbágyunknak mennyi gyermeke vagyon és azok hány esztendősek.” Egy 17. századi uradalmi „népszámlálás” tanulságai. In *Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére*. Szerk.: Fodor Pál – Pálffy Géza – Tóth István György. Budapest: MTA TKI Gazdaság- és Társadalomtörténeti Kutatócsoportja, 2002. 461–551. p.

